

Q. JÁRIMBETOV MIYNETLERİNDE ÁJINIYAZ DÓRETIWSHILIGINİN IZERTLENIWIII MÁSELELERI

Nilufar Absattarova Allabay qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistranti

Annotaciya. Bul izertlew jumısında Q. Járımbetovtıń ilimiy miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq klassigi Ájiniyaz shayır lirikasınıń suwfizm ideyasın jırlawshı qosıqlar ekenligin anıqlawı, sonday-aq, ilimpazdıń XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmunı hám forması boyınsha túrlerge ajıratıwı, sonıń ishinde, Ájiniyaz shayır lirikasınıń janrlıq sıpatların óz aldına ashıp beriwı sıyaqlı máseleler sóz etiledi.

Gilt sózler: Ájiniyaz, ashıqlıq qosıqlar, suwfistik poeziya, muxammes, tórtlik, lirikalıq poema;

Annotation. In this research work, K. Jarımbetov's scientific work reveals that the poetry of the 19th-century Karakalpak classical poet Ajiniyaz is poetry that celebrates the ideas of Sufism, as well as that the scholar divides it into categories in terms of content and form, included revealed the genre characteristics of Ajiniyaz's poetry.

Key words: Ajiniyaz, love lyrics, sufi poetry, mukhammas, quatrain, lyrical poem.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında úlken ózgerisler dáwiri – qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesiw dáwiri boldı. Bul dáwir XIX ásir qaraqalpaq klassikleri dep tán alınǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretywshiligi menen tikkeley baylanıslı. Olardıń hárbiriniń shıǵarmaları joqarı talǵam iyeleri ekenliginen derek berip turadı.

Kúnxoja shayır qaraqalpaq ádebiyatına tórt qatarlı qosıq formasın alıp kirgen shayır sıpatında belgili. Berdaq shayır dástanlıq, tariyxıy, ásirese, qaraqalpaqlardıń tariyxınan sóz ashatuǵın “Shejire” shıǵarması menen bahalı. Al, Ájiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba ádebiyatın kórkemlik hám formalıq jaqtan bayıttı desek qátelespeymiz. Shayır shıǵıs qosıq formaları muashshaq, muxammes, murabba h.t.b formalarda qosıqlar dóretken. Bul onıń óz dáwiriniń ilimli, shıǵıs klassik ádebiyatı menen jaqınnan tanıs ekenligin kórsetedi.

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám dóretywshiligi keń baǵdarda izertlendi. Ótken ásirdeń 30-jıllar aqırı hám 40-jıllarda shayırdıń qoljazbaları jıynalıp baspadan shıǵarılganı málim. Bul jıllarda Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwralı jazıwshı, shayırlardıń maqalaları da baspa betlerinde jarıq kórdi.

Eń dáslep, arnawlı túrde ilimpaz N. Dáwqaraevtıń 1946-jılı “Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı” degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciya jumısında izertlendi. Bunnan tısqari, Ájiniyazdıń ómiri hám dóretywshiligin úyreniwde ilimpazlar Q. Bayniyazov, B. Qálimbetov, O. Álewov, Á. Pirnazarov, hám A. Murtazaev h.t.b miynetleri aytıwǵa turarlı.

Gárezsizlik jıllarında da qaraqalpaq klassiginiń shıǵarmaların hár tárepleme izertlew dawam etti. K. Mámбетov, G. Dáwletova, B. Genjemuratov hám Q. Járımbetov h.b bir qansha dıqqatqa ılayıqlı jumıslar isledi. Bul ilimpazlardıń hámmesi de Ájiniyaz shayır dóretywshiligin tereńnen úyrenip, óz pikirlerin anıq faktler hám mısallar menen dálillep bere alǵan. Solardıń ishinde, itibardı tartatuǵın miynetlerdiń biri ádebiyattanıwshı, professor Q. Járımbetovtıń 1998-jılı járiyalanǵan «Ashıq Ziywar» ilimiy ocherki esaplanadı. Ilimpaz hám onıń bul miyneti tuwralı ádebiyattanıwshı Q. Orazımbetov: «Ashıq Ziywar» ilimiy ocherkinde qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birinshi márte Ájiniyaz dóretywshiliginde suwfiylik táliymattıń sáwlelengenilimiy jaqtan tiykarlanadı. Bazibir ilimpazlar qıyalında payda bolǵan qandaydur pikirdi dálillew ushin ádebiy materialdı oǵan aydap ákeledi, heshqanday tiykarlanbaǵan, adam isengisiz sanlardı, túsiniqlerdi keltiredi. Al, Qurbanbay Járımbetov oǵan argument, isenimli tiykar izleydi, onı ilimiy jaqtan dálilleydi» [Orazımbetov, 2011: 46], - degen bahalı pikir bildiredi.

Q. Járımbetov «Ashıq Ziywar» miynetinde Ájiniyaz shayırdıń ashıqlıq temasındaǵı qosıqlarına tallaw jasap, olardıń suwfiylik poeziyaǵa tán ekenligin aytıp ótedi, yaǵnıy, shayırdıń qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmannıń ashıqlıǵı dúnyawiy emes (qızǵa ashıqlıq emes) jaratqanǵa (qudayǵa) ashıqlıq dep esaplaydı. Q. Járımbetov shayırdıń qosıqlarında simbolikalıq hám allegoriyalıq usıllar basım ekenligin, bunıń tiykarında tasawwif ilimine beriliwshilik bar ekenligin Xoja Axmet Yassawiy hám orta ásir shıǵıs ádebiyatı úlgileri mısasında salıstırıp dálilleydi. Ol suwfiylik poeziyanıń ózgesheliklerin tómendegi pikirleri menen sıpatlap beredi: “Suwfiylik poeziyanıń keń tarqalǵan qásiyetleriniń biri minadan ibarat: Shıǵarmannıń sırt kórinisine, syujetlik jelisine qarap ápiwayı logika(jón túsiniq) menen talqiyın ete beriwge bolmaydı, ol kóbinese natuwrı juwmaqlar beriwı mümkin. Sebebi, orta ásirlik talantlı shayırlar óz qosıqları, sonıń ishinde, ashıqlıq temasındaǵı gázzellerin tımsalıy (allegoriyalıq) hám rámziy (simbolikalıq) usıllar, obrazlar menen jazǵan” [Járımbetov, 1998: 14]. Máselen, avtor Ájiniyazdıń ashıqlıq temasındaǵı qosıqlarınıń simbolıbolǵan “qız” obrazın simvolıq obraz sıpatında kórsetedi. Qız tımsalı mısasında qosıqtaǵı lirikalıq qaharmannıń haq diydarına ashıqlıǵın bildiretuǵın pikirledi aytıp, mısallar keltiredi.

Ilimpaz shayırdıń ashıqlıq mazmunındaǵı qosıqlarında rámziy hám simvolıq obrazlardı analizlep, tiykarǵı anlatıp turǵan mánilerin túsindirip beredi. Máselen, ol Ájiniyazdıń “Qashqash”, “Dáwrán

bolmadı”, “Qubaqus”, “Kózlerim” qosıqlarındaǵı allegoriyalıq obrazlardı tallaydı. Olardıń sırtqı búrkep turǵan nıqapların ashıp, tiykarǵı mánilerin túsindiriwge háreket etkenin kóremiz.

Berdaq, Ajiniyazdıń qosıqlarında búlbúl, gúl obrazlarınń jiyi qollanılıwına toqtap, olardıń ózleriniń predmetlik mánisinde emes, astarlı mánide qollanılıp turǵanın mısallar menen dálillep ótedi:

Neler bolǵusıdur bu shum kewiller
Qazan urşa solar ǵumshalı gúller,
Shámenlerde sayrap turǵan búlbúller,
Torǵaysha joq qonar gúli bolmasa.

Haqıyqatında da, bul qosıq qatarlarında sırtlay qaraǵanda Ajiniyaz shayır ápiwayı tábiyat qubılısın súwretlep atırǵanday tuyıladı, lekin onıń tiykarında watanınan ayra túsken adamnıń halatı beriledi. Ilimpaz izertlewlerinde shayır qosıqlarınıń mine usıtáreplerin ashıp, qosıqtaǵı búlbúl – adam, gúl – el, mákan mánilerinde kelgenligine kewil bóledi.

Solay etip, Ajiniyazdıń ashıqlıq temasındaǵı shıǵarmaların izertlewde ilimpazdıń hám tariyxıy, hám diniy bilimlerine tiykarlanıp shayırdıń qosıqların talqıǵa alǵanınıń ǵuwası boldıq. Biz ilimpazdıń ilimiy dálilli pikirlerine qosılamız. Lekin, Q. Járımbetovtıń ózi aytıp ótkenindey Ajiniyazdıń ishqi-muhabbat qosıqların tek mistikalıq mazmun menen sheklep, onıń dúnyawiy tamirlarin shawıp taslaw bir jaqlamalıq boladı. Shıǵarmalarınń basım kópshiligin dúnyawiy muhabbattı jırlawshı qosıqlar quraydı hám keń oqıwshılar qáwimi Ajiniyazdı lirik shayır sıpatında tanıydı.

Q. Járımbetovtıń 2004-jılı baspadan shıqqan «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» temasındaǵı doktorlıq dissertaciya jumısınıń monografiyası da ilimpazdıń jemisli miynetleriniń biri. Bul miynetinde XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń qalıplesiwi, onıń folklor menen jaqınlıǵı hám mazmunına qaray túrlerin, jańa formaların payda bolıwın Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Otesh shayırlardıń dóretiwshiligi tiykarında sóz etedi. Onıń obyektı hár tárepleme izertlep, tariyxıy dáwirdi hám sociallıq jaǵdaydı tereńnen úyrenip soń XIX ásir qaraqalpaq lirikası tuwralı belgili juwmaq shıǵarǵanı sezilip turadı. Ásirese, miyette Ajiniyazdıń dóretiwshiligine keń orn beriledi. XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń endi qalıplesken dáwiri bolǵanlıqtan, bul dáwirde jasap dóretiwshilik etken shayırlardıń shıǵarmalarında folklor hám folklorǵa tán belgiler basım ekenligine toqtap, Ajiniyazdıń qosıqlarına tallaw jasap shayır qosıqlarınıń folklor menen tıǵız baylanısın hám jazba ádebiyatqa tán ózgesheliklerin anıqlaydı.

Ilimpaz dissertaciyanıń keyingi baplarında XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmunı hám forması boyınsha túrlerge ajıratıp qaraydı. Mazmunı boyınsha didaktikalıq, publicistikalıq, ashıqlıq, táriyp, nalısh, nama, nazira hám yumor-satiralıq qosıqlar dep bóledi. Joqarıda sanap ótilgen túrlerdiń bárinen de Ajiniyazdıń qosıqlarınan mısallar tabıw múmkin.

Poetikalıq forması jaǵınan tórtlik, murabba, muxammes hám lirikalıq poemalar dep jikleıdi. Ajiniyazdıń «Ay Alıp», «Shıqtı jan», «Molla Erime» qosıqları ǵázzel emes bálkim muxammes ekenligi jóninde tiyanaqlı pikirlerin bildiredi. Sonday-aq, ózine shekemgi ayırım ilimpazlar tárepinen rubayı dep atalıp júrgen qosıqları bul janrǵa mazmunı hám tematikası jaǵınan mas keletuǵınlıǵı, solay bolsa da poetikası jaǵınan rubayıǵa sáykes emesligin, bulardıń bári tórtlikler bolatuǵınlıǵın dál pikirler menen ayqın kórsetedi. Shayırdıń ǵázzel janrına tán dep esaplanıp júrgen qosıqlarına qarata da mine usınday pikirlerdi bildiredi. Yaǵnıy, Ajiniyazdıń qosıqlarında ǵázzel janrı saqlanbaǵan, shayır onıń mazmunın, tematikasın saqlap qalǵan halda formasın, sırtqı dúzilisin óz ortalıǵına qolaylastırıp qollanǵanlıǵın, qosıqlarınıń basımı ǵázzel janrınan ósip shıqqan muxammesler ekenligin túsindiredi.

Bunnan tısqari, izertlewshi Ajiniyaz shayırdıń tartıslı bolıp kelgen «Bozataw» shıǵarmasınıń janrına toqtaladı. Ol bir qatar ilimpazlardıń pikirlerin qollap-quwatlay otırıp «Bozataw» shıǵarmasını liro-epikalıq emes, bul lirikalıq poema degen pikirdi alǵa súredi. Liro-epikalıq poema bolıwı ushın syujetke qurılǵan bolıwı kerekligin, «Bozataw» da tuyǵı-sezimniń basım ekenligin aytıp lirikalıq poemaǵa anıqlama beredi: “Lirikalıq poema – sap lirikalıq shıǵarma. Onda epikalıq elementler (kishigirim waqıyalar, epizodlar) ushırasadı, biraq olar shıǵarmaǵa epikalıq tiykar bola almaydı, olar tek lirikalıq sezimlerdi, lirikalıq oy-pikirlerdi oyatatuǵın kórkem qural bolıp xızmet etedi...”.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Ajiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq ádebiyatınıń sónbes juldızı bolıp áwladlarǵa ólmes miyras qaldırǵan klassik shayır. Al, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám tariyxı tuwralı tereń bilimge iye, Ajiniyaz shıǵarmaları jóninde ózinen aldınǵı ilimpazlardıń pikirlerine uqsamaǵan jańasha pikirlerdi dáliller menen kórsetip, óz konsepciyasını jaratqan ádebiyattanıwshı Q. Járımbetov qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimindegi óz ornına iye alım.

ÁDEBIYATLAR

- 1.К. Оразымбетов. Алма түсе бермес хәр бир геллеге. «Әмиўдәръя». 2011. №1
- 2.К. Жәримбетов. Ашық Зийәар. Н. «Билим». 1998.
- 3.К. Жәримбетов. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Н. «Билим». 2004.
- 4.«Әжинияз». Топлам. 2014.